

Twee besprekingen van één boek

Frederik Heemskerk

Dossier Willem Mengelberg, de geschiedenis van een zuiveringszaak.

Amsterdam: Boom, 2015. ISBN 978 90 895 3490 3. 223 blz. inclusief noten, bijlagen en register

1. Een kort overzicht en de belangrijkste conclusies.

‘Waarom doet men mij dit alles aan? Ik heb toch niets misdaan? Ik heb mijn orkest door de oorlog heen geholpen. Is dat niet verdienstelijk? Waarom mag ik mijn orkest niet meer dirigeren? Dat is toch mijn levenswerk. Ik heb nooit aan politiek gedaan en mij nooit daarmee bemoeid.’

(Mengelberg in 1947 bij monde van zijn advocaat J.A.J. Bottenheim)

Bij Uitgeverij Boom verscheen een zeer interessant boek over de ‘affaire Mengelberg’, zoals het in de volksmond wel wordt genoemd.

Was Mengelberg fout in de oorlog en hoe fout was hij, of was hij alleen maar onhandig?

In een helder exposé onderzoekt de strafjurist, tevens voorzitter van de Willem Mengelberg Society, Frederik Heemskerk wat nu eigenlijk Mengelberg in 1945 ten laste is gelegd door de Eeraad voor muziek, een van de vijf zuiveringsraden voor kunstenaars. Dat Barbertje moest hangen was een ieder duidelijk, maar de mate waarin was in het geval Mengelberg wellicht buiten proportie, althans, dat zou je kunnen opmaken als je alle documenten en argumenten bekijkt die in ‘Dossier Willem Mengelberg’ ten tonele worden gevoerd.

Was het een zaak van ‘hoge bommen vangen veel wind’ of zat er toch meer achter en welke rol speelde Koningin Wilhelmina hierin? Die vragen zou je kunnen terugbrengen tot drie items: was er bij Mengelberg sprake van ‘moedwillig handelen’ of alleen van ‘on-

handig handelen’ en was er een ‘handelen naar eer en geweten’?

Minstens zo belangrijk en relevant is hoe men tot de (ver)oordeling is gekomen. Hierbij spelen twee tijdsspannen de hoofdrol, zoals heel duidelijk uit het boek van Van Heemskerk blijkt.

Allereerst de periode direct na de capitulatie, toen er diverse zuiveringsraden werden ingesteld, en daarna de periode 1947, toen er een Centrale Eeraad werd gevormd ter vervanging van alle voorafgaande instituten. Bij deze Eeraad heeft Mengelberg via zijn advocaat Bottenheim geprobeerd zijn veroordeling ongedaan te maken – of in ieder geval te verkorten. Dat hij bij de rechtszitting niet zelf aanwezig kon zijn (omdat hij in Zwitserland was en de regering hem zijn paspoort had ontnomen), werd hem niettemin aangerekend en werd m.i. de crux van dit verhaal. Toen prof. Eduard Reeser, bij wie ik in Utrecht heb gestudeerd en met wie ik ook na mijn promotieonderzoek heel veel contact heb gehouden, mij eens vertelde, dat hij nog steeds vond dat destijds de beoordeling van Mengelberg te streng was geweest, nam ik dat voor kennisgeving aan. Nu, in het boek van Van Heemskerk, vond ik, tot mijn vreugde, de brief, waarin Reeser zijn bedenkingen heeft neergeschreven. (Reeser maakte deel uit van de Eeraad voor muziek, die Mengelberg voor zijn leven uitsloot, maar trok zich om principiële redenen terug.)

Ik citeer: ‘Ik ben ervan overtuigd, dat de handelingen van Willem Mengelberg gedurende de oorlog, op de keper beschouwd, een uitloeijsel zullen blijken te zijn van een volslagen gemis aan begrip voor de situatie waarin ons land verkeerde, te begrijpen van

een dermate egocentrische persoonlijkheid van wie wij eigenlijk nooit iets anders hadden kunnen verwachten.’ (p. 116)

En inderdaad, uit allerlei andere herinneringen van derden treedt dit beeld over Mengelberg naar voren, al is dat geen vergoelijking. Mengelberg werd geïmponeerd door macht met als negatief resultaat een ‘heulen met de vijand’ in de oorlog, maar als positieve uitkomst een grenzeloze bewondering voor Koningin Wilhelmina. Des te navranter moet het voor hem zijn geweest dat zij hem zijn versierselen afnam, een ultiem verlies aan decorum en aan ‘macht’ in de zin van een ‘boven de gewone sterveling verheven staan’.

Ik keer nog even terug tot de brief van Reeser, die aan het einde oproept tot verzoening:

‘Voor mijn gevoel behoort onze dankbaarheid jegens een kunstenaar met zo’n schitterend verleden het langzaam aan gewonen te hebben van onze wrok jegens een vooraanstaande figuur, die ons volk onder omstandigheden in de steek heeft gelaten, temeer als wij er zelf van uitgaan, dat hier van een kwaadwillige opzet ten bate van zichzelf niet gesproken kan worden. Van een rehabilitatie zal, naar het mij voorkomt, wel geen sprake kunnen zijn, wel van een ‘vergeven en vergeten.’ Ik wil U gaarne bekennen dat ik het de dirigent Willem Mengelberg gaarne zou gunnen indien hij weer op het podium van het Concertgebouw zou kunnen verschijnen.’ (p. 115-116)

Wishful thinking, een wens die nimmer zal uitkomen. Aan dit zo menselijke pleidooi is veel te weinig aandacht besteed, de wens tot ‘vergeven en vergeten’ was er (nog) niet. Bovendien speelde hier ook de ‘paspoortaffaire’ een belangrijke rol. Ondanks toezeggingen kreeg Mengelberg zijn paspoort niet op de wijze die hij had verzocht, namelijk met een heen- en terugreis, niet alleen met een ‘enkeltje’ Nederland. Pas in 1950 (!) zal hij in aanmerking komen voor een paspoort

met een geldigheidsduur van zes maanden (telkens te verlengen met zes maanden) waarmee hij naar Nederland, Frankrijk, België en Italië kan reizen. Vooral vanuit Italië had men meerdere malen om een concert o.l.v. Mengelberg gevraagd, natuurlijk met nul op rekest.

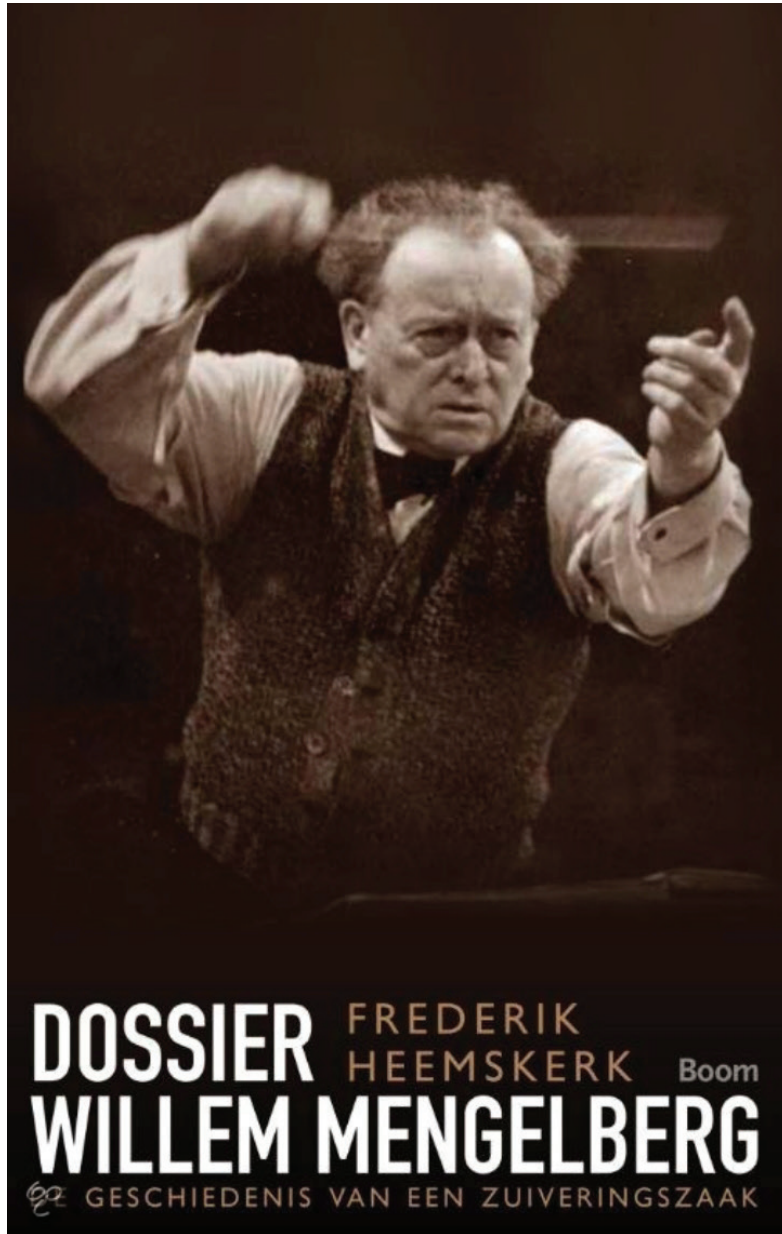
Tijdens het proces, waarbij zowel getuigen à charge als à décharge hun zegje konden doen, bleek een voortdurende onwil tot ‘vergeven en vergeten’, die het best te omschrijven valt in de uitspraak van raadsheer van Lookeren Campagne, waarop Bottenheim tijdens zijn verweer de aandacht vestigt: ‘Zuivering is iemand rehabiliteren als de publieke opinie er niet tegen is.’ Hiermee was eigenlijk het oordeel al geveld. Mengelberg kon niet terugkomen. Toch heeft men zijn levenslange uitsluiting omgezet in een termijn van 6 jaar: ‘Verbod van beroepsuitoefening in het openbaar in iedere vorm voor de tijd van zes jaar, welke geacht moet worden zijn ingegaan op 1 juli 1945 en mitsdien zal eindigen op 1 juli 1951.’ En hoe navrant dat het uiteindelijk toch een ‘levenslange uitsluiting’ is gebleken:

Op 22 maart 1951 overlijdt Mengelberg in zijn Chasa. Plannen om nog één keer terug te keren op het podium van ‘zijn Concertgebouw’ met ‘zijn orkest’ werden in de kiem gesmoord. Misschien maar goed ook. De laatste jaren was Mengelberg, zowel geestelijk als fysiek, zienderogen achteruit gegaan en ook de negatieve publieke opinie was zeker niet veranderd. Een menselijk débacle is hem en ons bespaard daardoor gebleven. Wat rest zijn de schitterende opnames, maar ook een, zoals Van Heemskerk dat terecht beschrijft, onbestemd gevoel van onvrede over de rechtsgang. Ook had ik nog wat meer willen weten over de persoon Mengelberg in zijn laatste jaren, het menselijke aspect krijgen we nu grotendeels via anderen belicht. Maar dat zal zeker in het aankomende tweede deel van de biografie over Willem Mengelberg van de hand van

Frits Zwart aan de orde komen. In de tussentijd biedt dit Dossier Willem Mengelberg een voortreffelijk inzicht in de zuiveringsdrift, die men ten opzichte van Mengelberg hanteerde. In de bijlagen vindt

U de het volledige tekst van de beslissing van de Centrale Ereraad van 20 oktober 1947. En merkt wel: "gedane zaken nemen geen keer!"

Eveline Nikkels

2. Een omissie in Dossier Willem Mengelberg

Over het voortreffelijke boek van Frederik Heemskerk zijn al enkele recensies geschreven. In dit Mahler Nieuws staat ook een kort overzicht met de belangrijkste conclusies van de hand van Eveline Nikkels. Het daarom niet mijn bedoeling om nog een recensie te schrijven, maar eerder een aanvulling. Echter, in alles wat tot nu toe is geschreven, zowel door Heemskerk zelf als in recensies, is een niet onbelangrijk aspect buiten beschouwing gebleven. Op dat aspect ga ik hier nader in. Heemskerk nuanceert zijn verhaal op een heldere en grondige manier door de zaak Mengelberg vanuit verschillende invalshoeken te benaderen. In eerste instantie de juridische, zijn eigen discipline. Door onderzoek heeft hij veel informatie kunnen toevoegen om zo een goed beeld te geven wat er speelde. Voor de musicologische invalshoek is veel ontleend aan de biografie van Willem Mengelberg door Frits Zwart en dankbaar gebruik gemaakt van diens adviezen. Voor de historische invalshoek is geput uit publicaties en adviezen van de historici Pauline Micheels, Jan Bank en Cees Fasseur. Hiermee is de historische context van de omstandigheden op een wetenschappelijk verantwoorde wijze geduid. Vreemd genoeg ontbreekt hier een discipline die de focus op de persoon van Willem Mengelberg zelf kan leggen, de psychologische. Daaruit zou een belangrijke verklaring voor het gedrag van Mengelberg kunnen voortvloeien. Moeilijk kan dit niet zijn, want door het hele boek worden juist veel uitspraken gedaan die op gedragskenmerken van Mengelberg kunnen wijzen. Ze worden op een presenteerblaadje aangeboden. Hieruit kan een psycholoog of psychiater zonder al te veel moeite een of meer stoornissen duiden. Weliswaar staat op p. 139 een paragraaf over Mengelbergs persoonlijkheid, maar daar wordt wel erg

weinig over vermeld.

Een greep uit de genoemde gedragskenmerken: "...zichzelf boven alles verheven te achten, zelfoverschatting ..." (p. 9). Op de pp. 24 en 25 wordt beschreven dat Mengelberg totaal niet in de gaten had dat, ondanks zijn gedweep met haar, Wilhelmina niets van hem moest hebben. Het verdringen van de realiteit: 'Heren, gelooft u die berichten toch niet!' (p. 27). 'Mengelberg is een genie, en dat ontvaard soms in excentriciteiten en abnormaliteiten. Hij kon niet logisch denken...' (p. 86). 'Mengelberg was zeer eigengereid en hield dit vol, óók tegen de bezettingsautoriteiten. Hij is iemand die geen andere 'dictator' naast zich kan zien, wie het ook moge zijn.' (p. 99) 'Mengelberg was eigenwijs, draafde door en dulde geen tegenspraak. Hij had een verkeerde mentaliteit en was niet vatbaar voor advies. (p. 101). 'ik vond hem iemand die makkelijk te beïnvloeden was, hij had geen eigen mening.' (p. 102). 'Hij werd geïmponneerd door macht, daardoor zei hij elke dag wat anders.' (p. 105). '... verregaande naïviteit' (p. 116). 'Hij is niet alleen maar ijdel, hij is pedant, arrogant, egoïstisch en volkomen egocentrisch.' (p. 119). '...bewustzijnsvernauwing, gecombineerd met een bedenkelijke dosis artistiek opportunisme...' (p. 166). '...zijn ijdelheid' (p. 167).

Wat had dit alles kunnen opleveren? Genoemde eigenschappen lijken mij te kunnen tenderen naar een narcistische persoonlijkheidsstoornis. Wellicht had dat bij het proces als verzachtende omstandigheid kunnen dienen.

Louis Ekstein

Onlangs verschenen ook:
Constantin Floros, Gustav Mahler and the symphony of the 19th century. New York: Peter Lang, 2014.
Chr. Berger & G. Schnitzler (red.), Bahnbrüche: Gustav Mahler. München: Rombach, 2015.